

İ. ƏFƏNDİYEVİN DRAMATURGİYASINDA LİRİK-PSIXOLOJİ TƏMAYÜL

Məleykə Eyyubqızı HÜSEYNOVA*

Abstract

Lyric-psychological tendency in the plays of I. Efendiyev. In this article is analysed specific manifestation of lyric-psychological tendency of the outstanding azerbaijan master of words I. Efendiyev's dramatic works, is investigating the role of artistic detail in describing the inner life of the characters.

Key words: Lyric-psychological, İ. Efendiyev, dramatic, role of artistic

İlyas Əfəndiyev XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin və uzun yaradıcılıq yolu keçmiş ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir. Əsasən nəsr və dram növündə yazıb yaradan sənətkarın milli ədəbiyyat və teatr tarixində danılmaz xidmətlərindən biri də «İ.Əfəndiyev teatrı»nı yaratmasıdır. Onun iyirmi pyesi(1,129) uzun illər (və indinin özündə də) milli teatrların səhnəsindən düşməmişdir. Onun nəsr və dram əsərləri arasında növ, janr özünəməxsusluqlardan irəli gələn zəruri fərqlər mövcuddur. Bununla belə, sənətkarın hər iki növdə yazdığı əsərləri arasında yaxın, ortaq, müştərək cəhətlər də az deyildir. Bunların sırasında ilk növbədə lirik-psixoloji xəttin hər iki növdə olan əsərlərində xarakterik cəhət kimi çıxış etməsini göstərmək mümkündür.

Yazıcının özü müsahibələrinin birində qeyd edirdi ki, onun əsas məqsədi həyat həqiqətlərini hərtərəfli öyrənərək bədii təhlilin mərkəzinə gətirməkdir və o, bu zaman psixologiyaya ayrıca diqqət yetirdiyini də xüsusi vurğulayırdı. «Bu başlıca cəhətdir ki, bizim həyatda psixologiyaya həm təsir edir, həm də bu təsir altında psixologiya da dəyişir və inkişaf edir» (2,317). Deməli, yazıcını bütün hallarda həyat hadisələrinin insan psixologiyasına, mənəvi-əxlaqı

* Doç., Azərbaycan Milli Konservatoriyası, Filologiya elmləri namizədi

aləminə təsiri maraqlandırmışdır. Ədəbi irsi ilə tanışlıq göstərir ki, bir çox qələm həmkarlarından fərqli olaraq İ.Əfəndiyev onu maraqlandıran problemi, yəni psixologizmi lirik planda mənalandırmağa üstünlük vermişdir. Yaradıcılığının bu cəhətinə görə tədqiqatçıların bir çoxu onu həm nəsrin, həm dramın liriki adlandırmışdır. Görkəmli filoloq Y.Qarayev İ.Əfəndiyevin nasir və ya dramaturq olması mübahisələrinə qoşulmadan yazırdı: «... İlyas Əfəndiyev, hər şeydən əvvəl, bir lirikdir, şairanə istedad və üsluba malikdir» (3,5).

İstənilən bədii əsər insandan danışdığı və insan üçün yazıldığı üçün bunlarda psixologizmin təzahürü qaçılmazdır. Eyni sözləri müəyyən istisnalarla lirizmin təzahürü haqqında da demək olar. Amma İ.Əfəndiyev yaradıcılığında lirik-psixoloji xətt onun bütün bədii üslubunu formalaşdıran prioritet təmayüldür. Sənətkarın dramaturgiyasından danışarkən belə bir cəhətə də diqqət yetirmək lazım gəlir ki, lirik-psixoloji xətt heç də onun bütün dram əsərlərində eyni tutumda və eyni funksiyada təzahür etməmişdir. Başqa sözlə desək, İ.Əfəndiyev ilk dram əsərlərində də yaradıcılığının daha sonrakı mərhələsində qələmə aldığı pyeslərindəki lirik-psixoloji xətti tətbiq etməmişdir. Onun ilk dramlarında lirizm və ya psixologizm element səviyyəsində özünü göstərməklə iştirak edir. Onu da qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, yazıçı ilk dramlarında lirik xətti nisbətən qabarıq versə də, psixoloji xətti arxa planda saxlamışdır. Bunun da əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, dövrün, zamanın tələbi ilə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalan sənətkar bəzən problemləri qabarıq verməyə cəhd göstərmişdir, bəzən də «konfliktsizlik nəzəriyyəsi»nin təsirinə düşmüşdür(4,118).

Dramaturqun əksər pyesləri sırf lirik-psixoloji planda qələmə alınmışdır. Tamaşadan, fərqli olaraq, mətn kimi pyesdə surətlərin psixoloji yaşantıları hərəkətlə, jestlə, mimika ilə, səs tembrilə və s. (o cümlədən lirizmin ifadəsində musiqi, səhnə tərtibatı, hətta surətlərin geyimi və s.) deyil, ilk növbədə yalnız və yalnız sözlə ifadə olunur. Söz isə dram əsərlərində növün bədii-estetik prinsiplərinə-daha çox müəyyən mənada (müəyyən mənada ona görə ki, son illərin bədii eksperimentləri dram növü sahəsində də özünü göstərir. Elə pyeslər var ki, zaman-məkan həddindən artıq məhdud olur, əsərdə bəzən bir, bəzən də bir-iki surət iştirak edir və s.) əməli fəaliyyət, hərəkət prinsipinə uyğun təzahürünü tapır.

İ.Əfəndiyevin əksər dram əsərlərində psixoloji təhlilin təzahür dərəcəsiindən və formasından asılı olmayaraq, lirik-emosional xətt aparıcı mövqedədir. Sənətkarın pyeslərində lirik xətt iki aspektdə ifadəsini tapır: a) bütün əsər miqyasında. Bu tipli əsərlərdə lirizm pyesin bütün süjet xəttinin inkişafında, surətlərin xarakterik cizgilərin ifadəsində, bütün epizodlarda və s. özünü göstərir; b) ayrı-ayrı epizodlar miqyasında və ya surətlərin timsalında. Bu tipli əsərlərdə lirizm həm dinamik, həm də statik planda özünü göstərir. Müxtəlif təzahür formaları sırasında ən çox diqqəti cəlb edən ilk növbədə surətlərin dioloqunda özünü göstərir.

Dioloqlarda lirizmdən danışarkən belə bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, İ.Əfəndiyevin pyeslərində lirizm eyni tonlu və eyni məzmunlu

deyil. Başqa sözlə desək, lirizm onun dram əsərlərində bəzən tam ciddi planda ifadəsini tapır, bəzən xoş ovqatlı təbəssüm doğuran yumoristik planda təzahür edir, bəzən də tənqidi-satirik məzmun və tutum qazanır. Lirizmin tonunun dəyişkənliyi əsərdəki surətlərin xarakterindən və mövcud konfliktin tipindən asılı olur. Məsələn, «Məhv olmuş gündəliklər» pyesinin qəhrəmanları əsasən gənclərdir, onlar ali məktəbi ya bir müddət əvvəl, ya da təzə qurtarıblar. Gənclik ehtiras, romantika, böyük arzular və xəyallar, məhəbbət... olduğu üçün bu surətlər emosiyalarını həm ciddi, həm də yumoristik lirizmlə bürüzə verməyə meyllidirlər.

Qənimət bütün varlığı ilə tələbə yoldaşı Fəridəni sevir. Qız isə tam yaxından tanımadığı Ədalətə aşıqdır. Bunların hər ikisinin emosiyalarının ifadəsi lirik planda əksini tapıbdir. Qənimət miqyasında təzahür edən lirizm müəyyən qədər kədər, ağrı-acı, nisgil üzərində köklənibdir. «Qənimət. Bizim aramızda hər şey bitdi-getdi, Fəridə... Əlvida, mənim gözəl arzularımın, gözəl xəyallarımın yoldaşı... Mən bütün əzabların, bütün iztirabların, bütün çəkişmələrin fəvqündə dayanmış həqiqi insan hislərinin nə demək olduğunu sənənlə duydum. Sən, əyninə geyməyə bir yönlü kostyum tapmayan kimsəsiz tələbənin ürəyini şahların tacından yüksəyə qaldırdın»(5,26). Fəridənin danışıqı da lirik plandadır. Amma onun emosional ovqatının ifadəsi Qənimətin lirik danışıqından (və ya ilk eşqində xəyanətlə qarşılaşan, buna görə də insanlara inamsız yanaşan, bir növ onlardan intiqam almağa çalışan Anjelin ironik lirizmindən) fərqli olaraq, sevgisinə-səadətine qovuşmuş Fəridənin nitqində sevinc, bəxtiyarlıq, xoşbəxtlik... notları daha qabarıqdır.

Dramaturq Fəridəni murdarlıq, xəbislik, yalançılıq və s. nə olduğunu bilməyən saf, sadələvh bir qız kimi təsvir etmişdir. Fəridə ilə özünün fərqi Ancel daha dəqiq ifadə edir. Ancel özünün əsl həyat olduğunu bildirir və gerçək həqiqətlər haqqında sərt sözlərini dedikdən sonra ona yazığı gəlir: «Zarafat eləyirəm. Qoy sənəin xəyalında yaratdığın səadət sarayı uçub dağılmasın» (5,29). Fəridənin xəyal aləmi ilə yaşaması onu başqalarından xarakter baxımından da, danışıq baxımından da fərqləndirir.

Valeh Kəmaləni sevir («Qəribə oğlan»), amma eşqini ona deməyə ürək eləmir, buna görə də ilkin tanışlıq mərhələsində onlar bir-birləri ilə yumorla danışırlar. Gənc oğlan özünü itirir, ilk görüşdə lazım gəlməyən sözləri deyir (konservatoriyada oxuyan sevdiyi qızın üzünə musuqi istedadının olmadığını bildirir). Kəmalə onun şəxsi işinə qarışmaqda qınadıqda gənc kosmos əsərində yaşadıklarını bildirir. «Kəmalə. Bilirsiniz nə var? Rica edirəm, kosmos sürətli buradan əkiləsiniz»(5,139). Halbuki sonradan bəlli olur ki, Kəmalə onu çoxdan tanıyır və oğlana qarşı biganə deyilmiş. Bütövlükdə lirik notlar üzərində köklənmiş əsərdə şirin yumor, xoş ovqat yaradan gülüş ön plandadır. Dramaturqun əksər pyeslərində lirizmlə psixologizm qarşılıqlı əlaqədədir, onlardan biri digərini tamamlayır. Sənətkar pyesdə bu xətləri elə qurmuşdur ki, əsərdəki hər bir lirik parça və ya lirik tutumlu yumoristik deyim, atmaca, fikir surətlərin psixoloji durumu və yaşantıları haqqında müəyyən məlumat verir və ya təsəvvür yaradır.

Yazıçı yeri gəldikcə dünya dramaturgiyasındakı bəlli təcürbələrə də yaradıcı şəkildə yararlanmışdır. O, pyeslərinin bəzilərində surətlərin daxili səsinə obraz səviyyəsinə qaldırmışdır (Məsələn, «Məhv olmuş gündəliklər»). Fəridənin daxili səsi onun sanki heç kəsə oxumadığı gündəliklərinin səslə ifadəsidir. Surətin daxili səsinin əsərdə iki funksiyası vardır: birincisi, infomasiya vermək funksiyası; ikincisi, başqalarının yanında ifadəsi bu və ya digər dərəcədə münasib olmayan daxili yaşantıları çatdırmaq funksiyası. «Fəridənin daxili səsi. Mən xoşbəxtəm... Bir ay bundan əvvəl politexniki bitirdim. İndisə istədiyim oğlana ərə gedirəm. Sabah yox, birisi gün bizim toyumuzdur. Nişanlım gözəldir, yüksək vəzifə sahibidir. Nəcib oğlandır. Ah... mən bu xoşbəxtliyi gözləyirdim. Mən anamın yarımçıq qalmış səadətini tamamlamaq istiyirdim... O, ömrünün iyirmi cavan, əziz ilini mənə həsr edib... Mən sənə rast gəldiyim üçün öz taleyimə təşəkkür edirəm, Ədalət! Sən mənim himayədarım, dostum, yoldaşım, sevgilim olacaqsan! Biz sənənlə gələcək illəri ürəklə, cəsarətlə qarşılayacağıq» (5,10).

Daxili səsin birinci hissəsi informativ xarakter daşıyır. Fəridə hadisələrin ya başlanğıc, ya da sonrakı gedişində iştirakçılara və tamaşaçılara istər qismən, istərsə də təfəsilatlı şəkildə bəlli olan hadisələr, məsələlər haqqında məlumat verir. İkinci hissədə isə tamaşaçılar artıq surətin daxili yaşantıları ilə tanış olurlar. Dostlarının nişanlısından xoşlarının gəlmədiyini bilən gənc qız bir tərəfdən xoşbəxt olacağına özünü inandırmaqla şübhələrini dağıtmaq istəyir, digər tərəfdən də səadətə qovuşmaqla ömrünün ən yaxşı illərini balasının atasızlıq ağrısını yaşamadan böyüməsinə həsr etmiş anasının yarımçıq sevincini tamamlamaq istəyir.

Onun içində isə şübhələrin yaranması üçün əsaslar vardır. Bütün dostları birmənalı şəkildə Ədaləti Fəridənin gözündəki və qəlbindəki kimi qəbul etmirlər, yəni onun özünü göstərdiyi kimi yaxşı adam olduğuna inanmırlar. Ən yaxın rəfiqəsi Ancelin əvvəlcə gələcək əri, daha sonra həyat yoldaşı haqqında dediyi ikibaşlı sözlər onun şübhələrini daha da artırır. Üzə vurmasa, etiraf etməsə də, bu vəziyyət Fəridəyə mənfi təsir göstərir. Yazıçı bu pak və sadəlövh qızın psixoloji sarsıntılarını emosional şəkildə, surətin formalaşmış xarakterinin prinsiplərinə xələl gətirmədən ifadə etmişdir. Ən maraqlısı isə bundan ibarətdir ki, dramaturq surətin danışğını onun zahiri görkəminin şəraitə uyğun təsvirini remarkalarda verməklə daha da dolğunlaşdırmışdır. «Fəridə (bir şeydən qorxurmuş kimi, onun əlindən tutaraq, ani bir həyacanla). Mən xoşbəxtəm, Ancel, elə deyil?» (5,28). Onun bu sözlərində yalnız səadətini itirməkdən qorxan bir qadının iztirabları deyil, həm də ailə qurmaq seçimində yanılmadığına əmin olmaq istəyən bir insanın əzablı, ağırlı tərəddüdləri əksini tapmışdır. «Dramaturji obraz lirik qəhrəmanın bir sıra keyfiyyətlərini özündə daşıyır: o, daxili yaşantılarını öz-özünə əmələ gələn formada ifadə edərək bizim qarşımızda etirafda bulunur» (6,149). Etirafın əsas formalarından biri də məhz daxili səsin mövcudluğudur, ən azı bir də ona görə ki, lirik əsərlərə çox vaxt etiraf əsərləri deyirlər.

İ.Əfəndiyev dram əsərlərində psixoloji ovqatı sənətkarlıqla ifadə etməyin ustasıdır. Fəridə axırda həyat yoldaşı seçimində yanıldığını başa düşür. Romantik, emosional gənc bir qızın bunu başa düşdükdən sonra nələr çəkdiyini təfsilatlı şəkildə də vermək mümkündür, İ.Əfəndiyev kimi adi bir detalın əlavə şərtlərə yol vermədən ifadəsi vasitəsi ilə də. Fəridə əri barədə yanıldığını tam əmin olandan sonra ömrünün salnaməsi olan gündəliklərini yandırır. Bu isə əslində onun yaşadığı yalançı və aldandığı ömürdən imtina etməsi deməkdir. Başqa bir epizodda Fəridə ayrılanda Qənimətdən məni hələ də unutmamısan deyər soruşur. Qənimət isə Ədalətin evindəki Fəridəni unuduğunu, Gövhər xanımın (Fəridənin anası-M.H.) evindəki Fəridəni isə unutmadığını deyir (5,38). Epizodda Qənimət psixoloji yaşantıları, xüsusən Fəridənin hələ də xəyal aləmində yaşaması ilə bağlı iztirabları tamaşaçıya bəlli iki müxtəlif evin müqayisəsində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Deməli, sənətkar lirik əsərlər üçün deyilən bir qaydanı (lirik əsərlərdə süjet xarakterlərin deyil, yalnız bir xarakterin mürəkkəb tarixi kimi çıxış edir. Bax: 7,241) yaxşı mənada «pözmüşdür». İ.Əfəndiyevin dramaturgiyasında lirik xəttin təzahürü ilə müqayisədə psixoloji xəttin rəngarəng və mürəkkəb ifadə formalarının təzahürü ilə rastlaşmaq mümkündür, bütün bunlar isə onun əsərlərinin bədii dəyərini daha da artıran sənətkarlıq məharətidir.

Ədəbiyyat:

1. Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. Bakı, Elm, 2000
2. Богуславский В. Нравственная активность героя. Деяние и личность. Москва, Советский писатель, 1976
3. Qarayev Y. Müasirliyin sabitliyi. «İ.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, 1-ci cild», Bakı, Yazıçı, 1984
4. İsmayılov Y. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı, Elm, 1991
5. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Yeddi cildə, 3-cü cild, Bakı, Çinar-Çap, 2002
6. Добрев Ч. Лирическая драма. Москва, «Искусство», 1983
7. Эльяшевич Арк. Герои истинные и мнимые. Москва-Ленинград, «Советский писатель», 1963